

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота

магістра

з теми

«УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)»

Виконала: студентка ІІ курсу,

IstA1-M19

напряму підготовки

032 Історія та археологія

(Історія)

Баглай Ольга Романівна

Керівник: **Опря І. А.**

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	20
РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ ЖІНОК В ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ.....	39
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА ЖІНКА: ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР	58
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	82

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

МНО – Міністерство народної освіти.

ВЖК – Вищі жіночі курси.

ВСРЖ – Всеросійський союз рівноправності жінок.

ВЛРЖ – Всеросійська Ліга рівноправності жінок.

РСДРП – російська соціал-демократична робітничка партія.

ст. Дергачі – залізнична станція напрямку Харків-Белгород. Центральна станція міста Дергачі.

УАН – Українська академія наук.

ВСТУП

Актуальність теми магістерської роботи зумовлюється постійним зростанням ролі і місця жіноцтва у житті соціуму. Увага до цього питання не випадкова, адже розвиток демократичних процесів в умовах сьогодення передбачає впровадження гендерної рівності у всі сфери функціонування суспільства, досягнення егалітаризму чоловіків та жінок, як важливої умови дотримання прав і свобод людини, що актуалізує формування нового концептуального переосмислення цілої низки історичних проблем.

Без перебільшення можна відзначити, що сьогодні в світі немає такого суспільного руху, в якому б жінки не брали участь. За останні десятиліття жіночий рух посилив свою роль; він відображає доволі великий спектр проблем, до того ж не лише тих, які стосуються становища жіноти в різних соціально-економічних формаціях, їх ролі в громадському житті, але і тих, які відносяться до загальних закономірностей соціального прогресу, перспектив людства.

Специфіка протікання модернізаційних процесів з другої половини XIX ст. знаходили свій вияв у розвитку освітньої сфери, формування жінок нового типу, здатного до утворення різноманітних організацій, участі в громадському та політичному житті імперії, що привернуло нашу увагу.

До того ж, історія жінки, суспільно-політична діяльність відносяться до тих напрямків історичних досліджень, які користуються популярністю. Приміром, з'ясування системогенези феномена місця й діяльності українського жіноцтва постає значущою проблемою, пов'язаною із соціально-економічною та демографічною кризами, специфікою соціального статусу жіноцтва, «фемінізацією» суспільства, бідністю.

Дослідження, запропоноване нами, спрямоване на поглиблення знань про історію жіночої освіти, становища жінки та її участі в суспільному житті Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX сторіч.

Таким чином, доцільність дослідження зумовлена актуальністю теми, а також відсутністю розроблених теоретико-методологічних засад вивчення ключової позиції жіноцтва в суспільстві.

Об'єктом дослідження виступають умови існування українського жіноцтва та його внесок у розвиток громадського життя в складі Російської імперії.

Предметом дослідження є суспільна діяльність жінок українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. в межах романівської монархії.

Хронологічні межі дослідження – друга половина XIX – початок XX сторіч. З другої половини XIX ст., а саме з 1860-х років, завдяки реформам, посилювались модернізаційні впливи, що ознаменувало собою зміни у всіх сферах життя, чим і зумовлена нижня хронологічна межа. Щодо верхньої, то вона припадає на початок XX ст. й ознаменувалася загостренням політичної та економічної кризи, що привело до революції 1917 року, яка створила умови для проголошення демократичних свобод. Саме це дало поштовх до кардинальних змін у ставленні до жіноцтва та посиленню його ролі.

Територіальні межі дослідження становлять українські губернії Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Метою магістерської роботи є висвітлення та аналіз, на основі виявленого комплексу джерел та здобутків історіографії, місця української жінки в суспільному житті Російської імперії.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, рівень і повноту забезпечення джерельної бази;
- проаналізувати правове, освітнє становище жіноти;
- розглянути основні напрямки участі жінок в громадському житті українського народу;

- виокремити ряд жіночих постатей, як одних з найбільш суттєвих в контексті даної проблеми.

Методологічною основою роботи є методи історизму, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний, історико-порівняльний, біографічний, методи актуалізації, синхронного дослідження, аналізу і синтезу.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що:

- дана робота є чи не першою спробою комплексного дослідження становища й діяльності української жінки в Російській імперії другої половини XIX – першої половини XX ст. Залучаючи до наукового обігу чимало публіцистичних джерел, цінних архівних матеріалів, авторка прагне переосмислити роль та місце жінки в суспільному житті імперії.
- здійснено аналіз жіночого потенціалу в контексті загальнокультурного розвитку українського суспільства й визначено найважливіші тенденції в утвердженні просвітницької складової жіночого руху;
- визначено чинники, які спонукали жінок до формування просвітницьких ідей та їх реалізації на практиці (політика держави у сфері освіти, заохочення до відтворення завдань провідних політичних, культурно-освітніх товариств та створення нових таких організацій в Наддніпрянській Україні та Росії загалом;
- проаналізовано доробок окремих представників українського жіноцтва та їх значення в покращенні становища населення.

Подальшого розвитку набули характеристики вкладу жіночих організацій у розвиток інституційних і позаінституційних форм освіти і виховання.

Практичне значення роботи полягає в тому, що окремі її узагальнення та висновки можуть бути використані представниками жіночого руху сьогодення, з метою детальнішого розуміння історичних традицій українського жіноцтва та їх застосування на практиці при розв'язанні насущних проблем сьогодення.

Матеріали магістерського дослідження можуть бути використані в ході читанні курсів з історії України, при підготовці спецсемініарів, спецкурсів, що мають безпосереднє відношення до історії українського жіноцтва.

Апробація роботи полягає в підготовці, представленні для обговорення доповіді на студентській конференції, статей, підготовлених до наукового збірника та повідомлення. Повідомлення, сформовані на базі джерел і літератури роботи, обговорювались на семінарах з дисципліни «Актуальні проблеми сучасної історії», «Історична пам'ять як наукова і суспільна сфера», «Українська історіографія».

Структура роботи, логічність викладу матеріалу зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Дипломна робота містить вступ, чотири розділи, висновки й список використаних джерел та літератури. Основний зміст дослідження викладено на 81 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 98 сторінок. Список використаних джерел та літератури нараховує 161 позицію.

ВИСНОВКИ

Розв'язання поставлених у науковій роботі завдань дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки, та висловити деякі міркування стосовно перспектив дослідження.

У ході реалізації поставлених завдань було з'ясовано наступне:

1. З'ясовано стан наукового вивчення теми, рівень і повноту забезпечення джерельної бази.

По-перше, аналіз історіографічного доробку радянських дослідників виявив особливості, які включають суспільну значимість жіноти. Підтвердженням цього є те, що питання стало об'єктом зацікавлення дослідників, однак в силу політичних умов були відсутніми критичні та об'єктивні праці, відводилось місце окремим жіночим портретам, а не загальному образу жіноти. Українські дослідники діаспори з'ясовували роль українського жіноцтва в громадсько-політичному та культурно-духовному житті земель Наддніпрянщини під владою Росії. Вони приділили увагу персоналіям найвидатніших жінок.

По-друге, сучасний стан висвітлення теми непогано розвинений; вийшли дослідження, в яких обґрунтовуються теоретико-методологічні засади гендерних досліджень; з'явилося чимало напрацювань, в яких науковці дають оцінку ролі жінки в суспільстві, здійснюють дослідження історії українського жіночого руху в усіх проявах їх діяльності.

Тим не менш, особливе значення надавалось Західній Україні, де жінка перебувала в дещо кращому становищі, а чисельність жіночих організацій була значно більшою, відтак, формування жіночого руху відбувалося швидшими темпами. Ми зосередили наше дослідження на вивченні місця жіноцтва в суспільному житті Російської імперії, де просвітницька діяльність жіночих громадських організацій, конкретних особистостей не достатньо досліджена.

По-третє, джерельна база роботи включає різні за змістом і характером документи: архівні матеріали, періодичні видання, джерела мемуарного

характеру. Опрацьовані джерела виявились достатніми для виконання дослідницьких завдань.

2. Виокремлено особливості відображення становища українського жіноцтва другої половини XIX – початку XX ст.

Перш за все, з'ясовано, що на другу половину XIX ст. жінки були обмежені в своїх правах, не маючи змоги брати участь в громадсько-політичному житті країни; належали до тієї категорії громадян, яка не мала виборчого права й можливості брати участь в державному управлінні.

Зосереджено увагу на питанні жіночої освіти, як одного з найбільш суттєвих в контексті даної проблеми у XIX – на початку XX ст. Орієнтація на освіту як основу духовного розкріпачення складала ще один важливий життєвий орієнтир жінок. Прагнення жіноцтва до знань, професійної освіти відіграло важливу роль у формуванні їх самосвідомості та визначило їх роль в боротьбі за демократизацію суспільства.

Під впливом суспільного руху на користь розвитку жіночої освіти почалась практична реалізація моделі жіночої школи, удосконалились середні навчальні заклади з'явилась можливість відвідувати лекції при університетах а згодом і самим стати частиною вищої освіти.

3. Приділено увагу участі жінок в культурно-просвітницьких організаціях.

Жінки вирізнялися ініціативністю в діяльності різноманітних організацій, товариств. Соціальну базу таких організацій складали різночинні верстви, жінки, зайняті некваліфікованою працею, представниці інтелігенції. Селянки ж рідко коли були залучені до діяльності жіночих організацій, попри це, вони також «вносили свою лепту» у цей процес.

Український жіночий рух визначався різноманітністю жіночих організацій будь-яких напрямків (доброчинних, професійних, просвітницьких, національних, клерикальних), самостійністю та ініціативністю в діяльності, фінансовою незалежністю, орієнтацією на поведінку жінок.

Влучне поєднання національних, соціальних, феміністичних завдань в роботі жіночих організацій створило сприятливий ґрунт для досягнення їхніх цілей. У зв'язку з модернізацією політичної системи, вирішення соціальних та національних питань, жінки активно включалися в громадську діяльність, співпрацюючи із західними українками, росіянками тощо.

Самоорганізація жіноцтва в товариства стала необхідністю та формувала концепцію самозахисту в жіночому русі, яка базувалася на самодопомозі в сфері професійної діяльності, підтримці в процесі отримання знань, самовихованні, самоемансипації, трансформації суспільних поглядів на жінку, вимозі виборчого права.

4. Досліджено життєвий шлях і діяльність конкретних українських постатей, що відіграли в суспільному житті Російської імперії означеного періоду велику роль.

Як правило, в процесі формування та розвитку жіночого руху складався новий тип жінок, так званих жінок-особистостей. Саме ці визначні жінки увійшли до числа освічених, мислячих осіб, з високою чутливістю до суспільних проблем, готових служити батьківщині.

Особи, що мають місце в історичних дослідженнях, створюють загальний образ присутності жінок, їхньої участі в найбільш важливих сферах життя країни – суспільно-політичній і громадській. Такий колективний образ формується у зв'язку з ініціативністю окремих жінок у піднесенні національної культури й освіти, шляхом формування національно-громадянських особливостей молоді, виконання важливих соціально-опікунських функцій, ініціаторства просвітницьких та благодійницько-філантропічних акцій.

Серед найбільш діяльних учасниць жіночого руху слід назвати Олену Пчілку, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Софію Русову, Христину Алчевську, Наталію Полонську-Василенко, під впливом котрих були закладені основи для загальної освіти жінок, заснована система вищої

жіночої освіти, розширився доступ до нових професій, жінки отримали ряд прав.

Жіночий рух і його лідери були центром об'єднання серед різних верств ідей про рівноправність, чисельні жіночі ініціативи з просвіти робітниць, селянок, різночинок пробуджували їх самосвідомість, сприяли включенню в процес демократичних перетворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Державний архів міста Києва, Ф. 16 Київський університет Св. Володимира, Оп. 300, Спр. 176.
2. Державний архів міста Києва, Ф. 16 Київський університет Св. Володимира, Оп. 469, Спр. 426
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів, Ф. 228 Канцелярія Подільського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 7618. Об аресте Колкера Л., Шехтмана Э., Бульмана Ф. за хранение литературы изданной Могилевской группой социалистов-революционеров, 27 февраля 1906 г. – 2 марта 1906 г. 5 арк.
4. Кам'янець-Подільський міський державний архів, Ф. 228. Канцелярія Подільського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 7597. Об аресте Кригсбаргера С. и Беккера Л., как руководителей организации «Бунд» (организация всеобщего еврейского рабочего Союза в Литве, Польше и России) в гор. Проскурове, 8 января 1906 г. – 17 марта 1906 г. 8 арк.
5. Кам'янець-Подільський міський державний архів, Ф. 228. Канцелярія Подільського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 7284. Сообщения, рапорты уездных исправников, начальника Подольского Губернского Жандармского Управления о привлечении к уголовной ответственности разных лиц за хранение и распространение газеты «Голос солдата», брошюр, прокламаций изданных Киевской военной, Винницкой организацией Российской Социал-Демократической Рабочей Партии (РСДРП), Центральном Комитете Сионистско-Социалистической «рабочей» партии, «Бунд» и др., списки лиц арестованных по политическим делам содержащихся в Каменецком

тюремном замке, числящихся за губернатором и др., 22 декабря 1905 г. – 30 июля 1906 г. 210 арк.

6. Кам'янець-Подільський міський державний архів, Ф. 228. Канцелярія Подільського генерал-губернатора. Оп. 2. Спр. 142.

Опубліковані джерела

7. Алчевская Х. Передуманное и пережитое : дневники, письма, воспоминания. Москва : тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 466 с.

8. Амфитеатров А. Заря русской женщины. Вступительное чтение въ Русской Школѣ соціальныхъ наукъ въ Парижѣ. 1906. 21 с.

9. Варшавский С. Жизнь и труды Первой Государственной думы. Москва : тип. т-ва И. Д. Сытина, 1907. 290 с.

10. В українському клубі. Рада. 1909. № 6 (9 січня). С. 3

11. Вахтерова Э. Пятьдесят лет работы для народа : (к 50-тилетнему юбилею Х. Д. Алчевской). Москва : тип. П. П. Рябушинского, 1912. 24 с.

12. Галаган М. З моїх споминів : (1880-ті -1920р.). Ч. 1. 80-ті роки до світової війни. Львів : Червона калина, 1930. 202 с.

13. Глинский Б. Деятельность женщины в России на различных поприщах. Историчний вісник. 1909. Т. СХV. С. 394-407.

14. Двадцатипятилетие высших женских курсов в СПб. Нива. Год XXXIV. № 27-52. 1903 р. № 45. С. 904-906.

15. Известия и заметки. Подольские Губернские ведомости. 1891. № 77. С. 473

16. Квасницький Г. По Україні. Рада. 1909. № 4. С. 3.

17. Квасницький Г. По Україні. Рада. 1909. № 11. С. 2.

18. Кечеджи-Шаповалов М. Женское движение в России и за границей. Санкт-Петербург : Тип. Спб. общ. печ. дела в России, 1902. 207 с.

19. Кечеджи-Шаповалов М. К свободе : Этюд по женскому вопросу. Санкт-Петербург : Тип. А. В. Орлова, 1905. 40 с.
20. Коллонтай А. Из моей жизни и работы. Москва : Советская Россия, 1974. 416 с.
21. Коло Думи. Жіноча Заява. Рідна справа – Думські вісті. Санкт-Петербург. 1907. № 10. С. 17-18.
22. Коло Думи. Проект виборчого закону. Рідна справа – Думські вісті. Санкт-Петербург. 1907. № 5. С. 4-5.
23. Коло думи. Проект виборчого закону. Рідна справа. № 5. 1907 р. С. 4.
24. Листи до депутатів. Рідна справа. № 10. 1907 р. С. 18.
25. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856-1880 : монографія. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. 659 с.
26. Матушевський Ф. Українська громада в другій державній думі. Літературно-науковий вісник. 1907. Т. 39. Кн. VII. С. 78-99.
27. Михайлов М. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе. Санкт-Петербург : П. А. Картавов, 1903. 246 с.
28. Наші товариства. Нова громада. Літературно-науковий місячник. 1906. № 1. С. 129-133.
29. Нестерцова-Собакаръ О. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 233 с.
30. Новое здание Женского Педагогического института. Нива. Год XXXVII. № 27-52. 1906. № 45. С. 721-722.
31. Объявления. Киевская Старина. 1904. № 12. С. 1-24.
32. Первый Всероссийский Женский Съезд. Нива. Год XL. № 1-26. 1909. № 1. С. 17-18.

33. Переходовець О. Дорожня записка. Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник. 1862. Лютий (февраль). С. 55-57.
34. Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. III. Июль-Сентябрь. С. 289-305.
35. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
36. Постановление городских думь. Подольские Губернские ведомости. 1906. № 76.
37. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки зі споминів. Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Орган історичної секції Академії. Київ : ДВУ, 1925. Кн. 4. С. 103-128.
38. Русова С. Мої спомини, 1879-1915. За сто літ : матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX ст. Київ, 1928. Кн. 3. С. 147-205.
39. Частные училища в Юго-Западном крае. Подольские Губернские ведомости. 1893. № 56. С. 381
40. Чебышева-Дмитриева Е. Первый женский союз. *Історичний вісник*. 1906. Т. СІІІ. С. 1023-1029.
41. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): Док.-худ. вид. Київ : Темпора, 2003. 416 с.

Монографії

42. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории и истории. Документальные материалы). Москва : РИК Русанова, 1998. 408 с.
43. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884-1939. Львів : Український католицький університет, 2018. 520 с.

44. Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ : Воскресіння, 1993. 109 с.
45. Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Торонто : Вид-во Гомін України, 1958. 296 с.
46. История женщин на Западе. В 5 т. Т. 4. Возникновение феминизма: от Великой французской революции до Мировой войны. Ж. Фрассе. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 536 с.
47. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.
48. Кобельська О. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття) : монографія. Тернопіль : Мандрівець, 2007. 234 с.
49. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Житомир : Вид-во «Волинь», 2015. 464 с.
50. Лівницька М. «На грані двох епох». Нью-Йорк : Вид-во «Комітет», 1972. 355 с.
51. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Торонто : Український робітник, 1942. 251 с.
52. Павлюченко Є. Женщины в русском освободительном движении от Марии Волконской до Веры Фигнер. Москва : Мысль, 1988. 269 с.
53. Смоляр Л. Жіночі студії в Україні : Жінка в історії та сьогодні : монографія. Одеса : Астропринт, 1999. 440 с.
54. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Сторінки історії : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. 408 с.
55. Старицька-Черняхівська Л. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. Київ : Наук. думка, 2000. 848 с.

56. Федосова Э. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878-1918). Москва : Педагогика, 1980. 144 с.
57. Хорунжий Ю. Шляхетні українки : Есеї-парсуни. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. 208 с.
58. Щепкина Е. Из истории женской личности в России. Тверь : Феминист-Пресс, 2005. 320 с.
59. Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. Москва : Алетейя, 2007. 544 с.
60. Plain G., Sellers S. A History of Feminist Literary Criticism. Publisher : Cambridge University Press. 2007. 342 p.
61. Stites R. The women's liberation movement in Russia: feminism, nihilism, and bolshevism, 1860-1905. George Washington University, 1975. 614 p.

Статті

62. Антонова О. Проблема жіночої освіти у педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 6 (80). С. 69-78.
63. Артемьева Е. Вопрос о женском образовании в публицистике «Вестника Европы» (1866-1918). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2017. № 12 (86). С. 18-21.
64. Банникова Н., Миняшев В. Всероссийский союз равноправия женщин в борьбе за всеобщее избирательное право в 1905-1907 гг. *Самарский научный вестник*. 2017. Т. 6. № 2 (19). С. 149-152.
65. Батуренко С. Развитие феминистских идей в рамках неокантианского направления русской социологии ХІХ – начала

XX вв. : Л. И. Петражицкий, В. М. Хвостов. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 425. С. 66-73.

66. Беззуб Ю. Борис Грінченко і Христина Алчевська : громадські й особисті взаємини Борис Грінченко – відомий і невідомий. *Матеріали VII щорічних Грінченківських читань*, 9 груд. 2014 р. Київ, 2014. С. 78-97.

67. Буряк Л. Історико-фемінологічні студії другої половини XIX століття : релігійний контекст. «Гілея (науковий вісник)» : *Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 20. С. 162-172.

68. Буряк Л. Реконструкції жіночих образів у контексті культурно-національних трансформацій мнемонічного простору. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2015. Ч. 26-27. С. 25-39.

69. Веселова Т. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.). *Записки исторического факультета*. 1995. Вып. 1. С. 81-89.

70. Ворошилова С., Татарина Е. Женское избирательное право в Российской империи. *Вопросы истории*. 2018. № 6. С. 16-25.

71. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 46-49.

72. Джус О. Музика в культурно-освітній діяльності Софії Русової. *Обрії*. 2011. № 1. С. 111-114.

73. Джус О. Ціннісні імперативи творчої спадщини Софії Русової у контексті сучасних націотворчих процесів в Україні. *Шлях освіти : Науково-методичний журнал*. 2011. № 2. С. 38-40.

74. Дмитриева Н. Процесс формирования системы женского образования в России в XIX веке как объект исторического исследования. *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. 2008. № 65. С. 107-110.

75. Добровольська В. Основні тенденції формування вищої жіночої освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Історичний архів*. 2016. Вип. 16. С. 24-30.

76. Добровольська В. Політика міст у справі розвитку жіночої освіти Півдня України на початку XX століття. *Гендерна політика міст: історія і сучасність* : матеріали наук.-практ. конф., 18 грудня 2003 р. Харків : Академія міського господарства, 2004. С. 71-76.

77. Добровольська В. Роль православного духовенства в розвитку жіночих навчальних закладів півдня України на початку XX століття. *Південний архів*. 2003. Вип. 11. С. 114-121.

78. Довжик А. Жінки – викладачі педагогічних і мистецьких вишів Києва у 1920-ті роки. *Київські історичні студії*. 2017. № 2. С. 53-63.

79. Драч О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 15. С. 351-361.

80. Драч О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст. : загальноімперські тенденції та регіональні особливості. *Гуржійвські історичні читання : Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 7. С. 115-118.

81. Драч О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 16. С. 448-457.

82. Дрофань Л. І правду й боротьбу благословити (Олена Пчілка в сучасному прочитанні). *МІСТ : Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2010. Вип. 7. С. 200-223.

83. Ельникова Г. Становление и развитие феминизма в России : к истории вопроса. *Известия вузов*. 2003. № 12. С. 2-14.

84. Ершова Э. Зарубежная историография о женском движении в России второй половины XIX – начала XX века и в СССР. *Женщина в российском обществе*. 1996. № 1. С. 24-27.
85. Зайцева А. Образи жінок-патріоток у прозі Олени Пчілки. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Комплексу «Києво-Могилянська академія»*. 2014. Т. 231. Вип. 219. С. 53-56.
86. Заячківська Н. Феномен Софії Русової в українській педагогіці. *Софія Русова : наук. праці*. Львів : «СПОЛОМ», 2017. С. 22-33.
87. Зорина Т. Женское образование в России XIX в. «За» и «Против». *Педагогическое образование в России*. 2010. № 2. С. 16-22.
88. Иванова Т. У истоков высшего женского образования в России: организационная деятельность В. И. Герье в свидетельствах современников. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 37 (175). С. 169-176.
89. Ийслуу А. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці XIX – на початку XX століття (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. 2017. № 1. С. 185-190.
90. Іващенко В. Педагогічна діяльність Христини Алчевської та її роль у розвитку української освіти в документах із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 7. С. 40-43.
91. Іскорко-Гнатенко. В. Сторінками київського життя Олени Пчілки (до 170-річчя від дня народження). *Слово і Час*. 2019. № 7. С. 33-52.
92. Капелер А. Самоучка, жінка, канапка : Олександра Єфименко та Київська історична школа. *Україна модерна (Безмежне село)*. Ч. 17(6). 2010. С. 46-76.

93. Карабанова А. Женский вопрос в Государственной Думе в 1906-1917 годах (По материалам стенографических отчетов). *Женщина в российском обществе*. 2002. № 1. С. 32-39.
94. Кацалова Н. Становление организационно-правовых основ женского образования в России в конце XIX – начале XX вв. *Вестник ВУиТ*. 2013. № 4. С. 161-166.
95. Кобченко К. Гендерні зміни в українському суспільстві в сер. XIX – на поч. XX ст. як складова європейських цивілізаційних процесів. *Українознавчий альманах*. 2012. № 8. С. 271-274.
96. Кобченко К. Київські вищі жіночі курси: Становлення жіночого університету. *Наукові записки*. 2002. Том 20. С. 191-196.
97. Ковальчук О., Потапюк Л. Причини та передумови виникнення жіночого руху в Україні на прикладі жіночих товариств (друга половина 19-го – початок 20-го століття). *Людознавчі студії. Педагогіка*. 2017. Вип. 5. С. 60-70.
98. Коляда Н. До історії діяльності недільних шкіл в Україні (60-ті роки XIX ст.). *Історико-педагогічний альманах*, 2007. Вип. 1. С. 104-111.
99. Королевська Ю. Система жіночої освіти в Південній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 98-102.
100. Косетченкова Е. Становление системы женского образования в России. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета*. 2008. № 3. С. 17-26.
101. Котовская М. К истории женского образования в России (XVIII–XIX вв.). *Вестник ПСТГУ IV: Педагогіка. Психологія*. 2014. Вип. 4 (35). С. 103-113.
102. Крадецкая С. Женские съезды как часть пространства коммуникации феминисток в России начала XX в. *Известия МГТУ*

«МАМИ». № 4(18). 2013. Т. 2. Серия 6. Гуманитарные науки. С. 195-200.

103. Крадецкая С. «Свобода создана не только мужскими руками» : феминистское движение и начало революции в России. *Женщина в российском обществе*. 2017. № 2. С. 45-54.

104. Крікунова В. Неоромантичний характер драми «Сапфо» Людмили Старицької-Черняхівської. *Філологічні науки (українська філологія)*. Збірник наукових праць студентів. 2014. № 2. С. 62-65.

105. Лаврик-Слісенко Л. Освіта жінок в Україні в другій половині ХІХ сторіччя. *Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського*. 2008. Випуск 6. С. 133-136.

106. Мамонтов Я. Українська драматургія передреволюційної доби (1900-1917). *Червоний шлях*. 1926. № 11-12. С. 197-199.

107. Мартыненко Н. Общественные инициативы женского образования как фактор институционализации гражданского общества в России в конце ХІХ – начале ХХ веков. *Вестник ВУиТ*. 2014. № 1 (15). С. 208-218.

108. Мельничук І. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.* 2008. № 15. С. 80-84.

109. Минаева О. Журнал «Союз женщин» в борьбе за женское равноправие в России (1907-1908). *Вестник Московского университета. Серия Журналистика*. 2012. № 5. С. 86-96.

110. Міхневич Л. Витоки вищої жіночої освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) *Правова освіта. Юридична Україна*. № 7-8. 2015. С. 78-85.

111. Музичко О. Жінки – історики-козакознавці в історіографічному процесі Південної України наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. *Чорноморська минувшина*. 2013. № 8. С. 120-137.

112. Новаківська Л. «Молода Україна» Олени Пчілки та її погляди на проблеми дитячого читання. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* 2009. Вип. XX. С. 266-273.
113. Овсяннікова А. Жіноча освіта в Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. *Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність»*. Харків, 2013. С. 212-214.
114. Оглоблин О. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (3 нагоди 80-ліття). *Наукові записки*. Мюнхен : Український вільний університет, 1963. Ч. 7. С. 95-100.
115. Олексієнко О. Х. Д. Алчевська як носій національних освітніх ідей. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 14. С. 107-111.
116. Олійник Н. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Гілея : науковий вісник*. 2013. № 72. С. 75-87.
117. Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (3 нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності). *Український історик*. 1969. № 1-3. С. 86-94.
118. Патрикеева О. Женские организации России начала XX в. : борьба за политическое равноправие. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2013. № 3. С. 23-28.
119. Перевалова Е. Вопросы женского высшего образования в отечественной прессе 1860-1880-х гг. (На материале газеты «Московские ведомости»). *Высшее образование в России*. 2015. № 4. С. 136-142.
120. Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні і вихованні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Педагогіка*. 2007. № 1. С. 17-22.

121. Петришина Л. Жіночі ініціативи у публіцистиці другої половини ХІХ ст. щодо розвитку освіти в Україні. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 43. С. 275-285.

122. Петров А. Возникновение женского общественно-политического движения в России и его роль в становлении правового статус женщин в дореволюционный период. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2008. № 3. С. 213-219.

123. Плахтій М. Особливості викладання логіки на київських вищих жіночих курсах. *Проблеми дидактики історії*. 2015. Вип. 6. С. 132-138.

124. Потапюк Л. Діяльність жіночих громад в Україні як джерело забезпечення гендерного паритету (друга половина ХІХ – перша третина ХХ століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2015. № 1. С. 18-23.

125. Процюк Л. Особливості побудови конфлікту в драматургії Людмили Старицької-Черняхівської. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2. С. 398-404.

126. Пустарнакова Д. Женский вопрос на страницах русских журналов второй половины ХІХ века. *Культурная жизнь Юга России*. 2013. № 1 (48). С. 85-86.

127. Пушкарева Н. Женская и гендерная история:итоги и перспективы развития в России. *Историческая психология и социология истории*. 2010. № 2. С. 51-64.

128. Пушкарева Н. Женщины-историки 1810-1917 гг. *Вестник Пермского университета. История*. 2012. № 1 (18). С. 228-245.

129. Регалюк М. Становление и развитие высшего женского образования в России в историко-педагогическом контексте. *Вестник Московского университета МВД России*. 2008. №7. С. 21-22.

130. Руднева Я. Из истории высшего женского образования в Российской империи. *Известия Саратовского университета*. 2012. № 3. С. 99-105.
131. Руднева Я. Студентка в Российской империи: протест, адаптация, интеграция. *История и историческая память*. 2012. № 5. С. 85-101.
132. Рушанина Н. Женский вопрос в России и основные подходы к его изучению в дореволюционный период. *Вестн. Челяб. ун-та. Сер.1. История*. 1999. № 2. С.77-87.
133. Сав'юк А. Просвітницька діяльність благодійних жіночих громадських організацій на півдні України в II половині XIX – на початку XX століття. *Педагогічний альманах*. 2018. Вип. 40. С. 278-283.
134. Северцова О. Образование, воспитание и мечты женщин-работниц фабрик и заводов Санкт-Петербурга во второй половине XIX – начале XX вв. *История повседневности*. 2016. № 2 (2). С. 26-33.
135. Северцева О. Повседневная жизнь российских работниц во второй половине XIX – начале XX в. в контексте «женского» и «рабочего» вопросов (по материалам периодической печати дореволюционного периода). *История повседневности*. 2017. № 2 (4). С. 52-60.
136. Семенкова Т. Высшее образование для женщин в России XIX века (страницы истории). *Финансы : теория и практика*. 1998. № 1. С. 101-111.
137. Сергієнко Д. Меценатская деятельность Христины Даниловны Алчевской (1843-1920). *НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми історії України*. 2015. № 38. С. 95-103.
138. Сидоренко О. Громадська і приватна ініціатива як чинник розвитку вищої освіти у другій половині XIX – на початку XX століття. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. 2017. № 9. С. 167-178.

139. Сікорський П. Русова Софія Федорівна. *Українознавство : навч. посіб.* Львів, 2009. С. 132-133.
140. Смоляр Л. Питання жіночої ініціативи в суспільному русі Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи.* 2001. Вип. 8. С. 30-37.
141. Старовойтенко І. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України. *Українська біографістика.* 2010. Вип. 7. С. 263-278.
142. Суковатая В. Женское образование в Украине ХІХ века : гендерная история. *Высшее образование в России.* 2007. № 11. С. 152-160.
143. Суковатая В. Национальные архетипы «женственности» : сравнительный анализ украинской и русской моделей. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Теорія культури і філософія науки.* 2011. № 940. Вип. 41. С. 40-44.
144. Сухенко Т. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 63-74.
145. Філіпенко Л. Журнали «Женский вестник» (1904-1917) та «Союз женщин» (1907-1909) як новий тип «ідейних» жіночих видань. *Історичний архів.* Вип. 9. С. 135-140.
146. Філіпенко Л. Журнал «Женское дело» (1899-1900) як перше російське «ідейне» періодичне видання для жінок. *Гуржіївські історичні читання.* 2012. Вип. 5. С. 114-117.
147. Хасбулатова О. Женское движение в России как фактор социального прогресса (1900-1917 гг.). *Женщина в российском обществе.* 2017. № 2. С. 5-14.
148. Шабанова А. Очерк женского движения в России. *Женщина в российском обществе.* 2008. № 4. С. 3-26.

149. Шарненкова Т. Христина Алчевська та її внесок у розвиток освіти дорослих. *Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи*. 2013. Вип. 6. С. 277-283.

150. Шевченко М. Соціально-правовий української жінки кінця XIX – поч. XX ст. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2013. Вип. 14. С. 129-134.

Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники, тощо)

151. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 2 / Гол. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові (репринтне перевидання в Україні). Львів, 1993. С. 405-800.

152. Лаухіна Л., Грайворонська Н. Найвидатніша просвітителька Христина Данилівна Алчевська (1841-1920): Пам'ятка читачеві. Упр. культури і туризму Харк. облдержадмін. Харк. обл. універс. наук. б-ка. Харків, 2006. 12 с.

153. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета : каталог книжк. вист. до 130-ліття від дня народж. / за ред. Г. Горбань. Івано-Франківськ, 2014. 12 с.

154. Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна – видатний український історик, філософ, археолог : бібліографічний нарис / Уклад. Л. Яременко. Київ, 2003. 50 с.

155. Успенская В. Женщина и общество: литература по женскому вопросу, изданная в России во второй половине XX века. Библиографической указатель. 2-е изд., переработанное. Тверь : Гос. ун-т, 2005. 34 с.

Підручники й посібники

156. Джус О. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940) : науково-методичний посібник. Івано-Франківськ : НАІР, 2016. 216 с.
157. Женское движение в России : вчера, сегодня, завтра : материалы конференции. Москва : РОДП «ЯБЛОКО», «КМК», 2010. 112 с.
158. «Женская история и современные гендерные роли: переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем» : материалы Третьей международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН, Череповец. Москва : ИЭА РАН, 2010. Т. 1. 464 с.
159. Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение : хрестоматия. Москва; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. 507 с.
160. Основи теорії гендеру : Навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. 536 с.
161. Пушкарева Н., Новикова Н., Муравьева М. Частное и общественное : гендерный аспект : материалы Четвертой международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН, Ярославль. Москва : ИЭА РАН, 2011. Т. 1. 555 с.